

ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ УЧНІВ: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ

У роботі на основі аналізу, систематизації й узагальнення філософських, соціологічних, психологічних та педагогічних джерел дано уточнення дефініції "професійне самовизначення", що є необхідним до подальшого розгляду теорії і практики його формування під час вивчення фізики в школі.

Виокремлено етапи формування професійного самовизначення: пропедевтико-ознайомчий, усвідомлення життєвої необхідності вибору, свідомий вибір. Розглянуто їх узагальнені характеристики.

Ключові слова: професійне самовизначення, формування професійного самовизначення, етапи формування професійного самовизначення, фізичні екскурсії.

Сучасна школа, виконуючи завдання формування знань, умінь і навичок учнів, сприяє їх вибору напрямку майбутньої діяльності, подальшої освіти й одержання професії. З огляду на те, що більшість випускників шкіл продовжує навчання в установах різних освітніх рівнів та професійної спрямованості, важливо ще в стінах школи допомогти їм зорієнтуватися в пошуку та виборі характеру майбутньої діяльності. Джерелами засобів впливу на професійне визначення школярів є всілякі навчально-виховні та пізнавальні заходи, які організує школа, і які знайомлять учнів з: широким спектром різноманітних професій; знаннями, вміннями, навичками, необхідними для їх здійснення; соціокультурним та економічним значенням різних спеціальностей щодо розвитку суспільства і держави.

Шкільні заходи профорієнтаційної спрямованості надають дієвий вплив на особистий вибір випускника, вчать аналізу своїх переваг, реальних можливостей, розумінню фактичного співвідношення професійних особистих інтересів і здібностей, соціально-суспільних потреб та перспективних тенденцій відповідно до особистісних і предметних результатів навчання. У цьому полягає одне з найважливіших завдань сучасної школи з формування особистості, здатної до вільної та швидкої адаптації в соціальному середовищі. Це завдання виявляє педагогічну проблему з підготовки учнів до професійного самовизначення і саморозвитку, в тому числі в процесі навчання фізики. Практичне розв'язання зазначеної проблеми вимагає її багатогранного початкового вивчення з точки зору методології освіти – філософії, соціології, психології та педагогіки.

Систематизація й узагальнення філософських, соціологічних, психологічних та педагогічних джерел щодо уточнення дефініції "професійне самовизначення", є необхідним до подальшого розгляду теорії і практики його формування в учнів під час вивчення фізики в школі, й є метою даної роботи.

Сучасні філософи (О. А. Борковська, О. Я. Голубчиков, Н. Д. Скосирева та ін.) розглядають професійне самовизначення як філософську проблему становлення особистості через самопізнання і самоусвідомлення громадських норм і наукових знань, отриманих у школі. Формування професійного самовизначення в стінах школи неможливо без усвідомленого бачення учнями себе в майбутньому як особистості, а також свого місця в суспільстві.

Розглядаючи професійне самовизначення з різних точок зору, філософи виділяють деякі загальні динамічні тенденції в процесі його формування:

- 1) особистісне становлення системи знань і системи життєвого досвіду;
- 2) утворення особистої цілеспрямованості до отримання будь-якої спеціальності, яка плануються молодою людиною щодо подальшої життєдіяльності;
- 3) особистий пошук нового, стійкого, універсального знання на основі всього арсеналу інструментарію сучасного наукового пізнання;
- 4) рух до свідомого, самостійного, соціально і психологічно зумовленого процесу становлення індивіда до конкретного виду професійної діяльності;
- 5) формування системи ціннісних орієнтацій, що визначається об'єктивними соціальними умовами.

Остання тенденція робить необхідним аналіз соціальних та соціокультурних чинників, що лежать в основі механізму саморозвитку і професійного самовизначення особистості.

Відповідно до теорії соціокультурного розвитку особистості Л. С. Виготського, розвиток особистості відбувається всередині соціального середовища, де вона знаходиться [2, с. 18] і

підпорядковується не тільки біологічним законам, а складається з біологічних і соціальних особливостей. Біологічна складова розвитку визначає рамки вроджених реакцій, за які організм не може вийти і на яких будується система набутих реакцій. У свою чергу набуті реакції визначаються соціальним середовищем, тому що: "Будь-яке виховання носить соціальний характер" [1, с. 36].

Соціальне середовище, яке оточує і в якому знаходиться молоде покоління, розглядається І. С. Арон, З. О. Гамбаровим, Ю. А. Мельниковою, О. М. Шаровою, С. В. Явон та іншими *сучасними соціологами* як один із важливих чинників впливу на розвиток молоді, формування особистості та її професійного самовизначення. Узагальнюючи різні аспекти соціологічних досліджень, виокремлюємо *соціальні фактори*, що лежать у основі впливу на становлення і формування професійного самовизначення учнів:

1) розвиток особистості відбувається всередині соціального середовища (Л. С. Виготський). Його вплив зумовлює напрямок, в якому буде проходити професійне самовизначення особистості;

2) школа, як основний соціальний інститут (З. А. Гамбаров) для підростаючого покоління, є взаємозв'язувальною ланкою між освітою і професійною орієнтацією школярів;

3) вирішення життєво важливого завдання (Ю. А. Мельникова) вибору майбутньої професії, як одного з етапів життєвого шляху, спочатку передбачає становлення життєвих цінностей особистості, яке також відбувається в стінах школи. Знайомство зі світом професій дає учневі можливість провести самооцінку своїх здібностей та вподобань;

4) для молоді, як соціальної групи (О. М. Шарова), яка входить у соціум, важливим є усвідомлення свого місця в ньому. Під час утворення цього усвідомлення і бачення себе в ролі носія користі державі, суспільству і родині, формується професійне самовизначення як вектор процесу соціалізації особистості та подальшого життєвого шляху;

5) на професійне самовизначення впливають фактори макросередовища (О. М. Шарова): демографічні, економічні, природно-географічні, науково-технічні, політичні, культурно-історичні та інші;

б) соціокультурний фактор визначає вимоги держави і суспільства до культури молодого покоління, його життєвим цінностям і пріоритетам;

7) соціально-громадський фактор (І. С. Арон) впливає на самостійність і активність особистості під час вибору і реалізації професійного розвитку з урахуванням можливої соціальної незатребуваності та майбутнього безробітного існування;

8) психологічна готовність до професійного самовизначення (І. С. Арон) як готовність до вирішення конкретної життєвої задачі. Цей фактор з точки зору психолого-педагогічної науки вимагає окремого розгляду.

Готовність підлітка до професійного самовизначення, на думку І. С. Арон, К. М. Гуревич, А. В. Массанова та інших *психологів*, є одним із важливих чинників у процесі формування професійного самовизначення учнів.

Психолого-педагогічне завдання готовності учнів до професійного самовизначення має вирішення в процесі одночасної діяльності школи з:

- становлення мотивації й активізації пізнавальної діяльності;
- встановлення позитивної емоційної атмосфери в аудиторії і поза нею;
- розвитку вольових якостей учнів;
- формування ставлення школярів до своєї майбутньої діяльності як життєвої задачі;
- супроводу школярів від неготовності до готовності самостійного вирішення життєвих завдань і вибору;
- створення ситуацій, що зацікавлюють учнів світом професій;
- обліку пасивності школярів під час планування профорієнтаційних заходів, що сприяють активізації професійно-пізнавальної діяльності;
- усунення фактора "хто кращий, а хто гірший" та формування емоційно-ціннісного ставлення до праці і професії.

Таким чином, професійне самовизначення учнів формується в результаті педагогічного професійно зорієнтованого впливу школи з урахуванням психолого-педагогічних особливостей, як учнівського колективу, так і кожного школяра окремо. При цьому увага вчителів, у тому числі фізики, і запланована ними профорієнтаційна робота має бути спрямовані на формування мотиваційних, пізнавальних, емоційних і вольових компонент, що лежать в основі вирішення *життєво важливого завдання* – професійного самовизначення.

У роботах Л. С. Виготського, Є. А. Клімова, І. С. Кона, М. С. Пряжнікова, Н. В. Самоукиной, В. Б. Синякової та інших дослідників *психолого-педагогічний аспект* професійного самовизначення вивчався з точки зору розвитку особистості й її вікових особливостей. Також психологи виділили пошуково-діяльнісний, змістовний, особистісно-смісловий, емоційний аспекти професійного самовизначення, керівництва формуванням якого має деякі відмінності. Так, розглядаючи теорію

соціокультурного розвитку особистості Л. С. Виготського, Є. А. Климов висунув основні принципи педагогічного впливу та керівництва:

- 1) однаково поважати різні види праці;
- 2) культивувати уявлення про повну психологічну структуру праці;
- 3) ставитися до знань про світ різноманітних професій, як до знань про суспільство, і як до важливої складової світогляду;
- 4) культивувати ідеї відшукування, розвитку і максимального використання цінних якостей людини;
- 5) не вирішувати питання за того, хто обирає професію;
- 6) вважати свідомим і самостійним вибір професійного шляху;
- 7) доходити до кожного під час керівництва професійним самовизначенням;
- 8) зважати на наявні особливості, особисті якості, досвід конкретного учня, які вже склалися;
- 9) дотримувати професійну педагогічну та психологічну таємницю, вимоги педагогічного такту;
- 10) діяти в інтересах особистості, яка обирає професію, допомагаючи погоджувати інтереси з її уявленнями про гаразди суспільства та народу в цілому [4, с. 121-128].

Дані принципи педагогічного впливу та керування професійним самовизначенням встановлюють загальну спрямованість профорієнтаційної роботи, відводячи вчителів від авторитарності, а учням дають право на вільний вибір.

Є. А. Климов установив типологію професійного самовизначення за взаємодією людини з передбачуваним об'єктом праці: людина – природа; людина – техніка; людина – знакові системи; людина – людина; людина – художній образ. [3, с. 110-115].

Однак за останні майже два десятиріччя в державі та суспільстві відбулися кардинальні зміни. Змінилось відношення до людини та її ролі в суспільстві. Тому наведена типологія потребує доопрацювання. На нашу думку, до типології Є. А. Климова варто додати такі взаємодії: людина – інформаційні системи, людина – новітні технології, людина – держава, людина – суспільство, людина – бізнес.

Психолого-педагогічні особливості професійного самовизначення (І. С. Кон, М. С. Пряжніков, Н. В. Самоукина та ін.) передбачають урахування:

- фактору віку – психолого-педагогічних характеристик шкільного віку;
- одночасного дорослішання, самоусвідомлення підлітків, їх нестійких інтересів, рухливості, динамічності, коливань самооцінки;
- технологічних можливостей школярів та їхніх батьків;
- реальних матеріальних і духовних можливостей різних професій, що забезпечують певний рівень життя;
- можливостей самостійного аналізу потенціалу конкретних спеціальностей.

Психологія передбачає не тільки виділення вікових особливостей особистості, яка професійно самовизначається, а й їх проєкцію на особистісну проблему професійного самовизначення.

Виділяючи пошуково-діяльнісний, змістовний, особистісно-смісловий, емоційний аспекти професійного самовизначення, психологи спрямовують профорієнтаційну роботу на вільний вибір учнів без педагогічної авторитарності. Пошук педагогічних засобів, форм, способів формування професійного особистісного самовизначення доцільно проводити з урахуванням вище описаних факторів, а також варто пам'ятати, що активізація професійно-пізнавальної діяльності учнів найбільш ефективна в процесі реалізації виховного підходу в профорієнтаційній роботі школи і вчителя.

Наш пошук привів до засобів навчальних екскурсій з фізики. Під час проведення задалегідь запланованого екскурсійного заняття профорієнтаційної спрямованості виділені дослідниками тенденції, фактори, особливості не тільки враховуються, а й ефективно виявляють свій вплив на особистість, створюючи умови щодо її зацікавлення світом професій і вільного орієнтування в ньому.

Ще одним важливим питанням у процесі формування професійного самовизначення учнів, які вимагають педагогічного обліку, є встановлення етапів його формування. Так, І. С. Кон встановив чотири етапи допрофесійного періоду процесу професійного самовизначення особистості. Перший етап – дитяча гра; другий – підліткові мрії; третій – попередній вибір професії, що випадає на вікову категорію учнів 9-11 класів; четвертий етап – остаточний усвідомлений вибір професії [5, с. 44].

З іншого боку, вирішення життєвих завдань, на думку Ю. А. Мельникової, складається з трьох етапів: на першому етапі вирішення життєвого завдання відбувається збір інформації про завдання, аналіз її умов; на другому етапі відбувається прийняття умов життєвого завдання; на третьому етапі відбувається планування вирішення, вироблення стратегії [6].

Якщо формування професійного самовизначення розглядати як життєве завдання, а вже сформоване в школярів – як її вирішення, то можна і варто провести паралель між встановленням Ю. А. Мельниковою етапів вирішення життєвих завдань і етапами формування професійного самовизначення учнів (табл. 1).

Таблиця 1

Визначення етапів формування професійного самовизначення учнів

Етапи	Етапи вирішення життєвих завдань (Ю. А. Мельникова)	Етапи допрофесійного періоду процесу професійного самовизначення (І. С. Кон)	Етапи формування професійного самовизначення учнів	Узагальнені характеристики етапів
1-й етап (7-8 класи і раніше)	Відбувається збір інформації про завдання, аналіз її умов	Дитяча гра, підліткові мрії	Знайомство зі світом професій; вивчення та аналіз інформації про їх особливості; аналіз співвідношень своєї мрії і нових знань про професію	Пропедевтико-ознайомчий
2-й етап (9-11 класи)	Прийняття умов життєвого завдання	Попередній вибір професії	Прийняття необхідності вибору майбутньої професії; самоаналіз і самооцінка різноманітних професій і особистих переваг	Усвідомлення життєвої необхідності вибору
3-й етап (11 клас)	Планування вирішення, вироблення стратегії	Остаточний усвідомлений вибір професії	Свідомий вибір майбутньої професійної діяльності або напряму; планування подальшого життєвого шляху з отримання спеціальної освіти й оволодіння обраною професією	Свідомий вибір

Відзначимо, що як Ю. А. Мельникова визначила 3 етапи вирішення життєвих завдань, так і ми виокремили 3 етапи професійного самовизначення, де враховано етапи дитячих ігор і мрій (І. С. Кон). Попередній вибір школярів досить часто пов'язаний із здійсненням своєї мрії. Саме тому період дитячих мрій є основою особистісного аналізу співвідношень своєї мрії і нових знань про професію.

Виокремлюємо етапи формування професійного самовизначення:

- *пропедевтико-ознайомчий* (7-8 класи і раніше) – знайомство зі світом професій; вивчення та аналіз інформації про їх особливості; аналіз співвідношень своєї мрії та нових знань про професію;
- *усвідомлення життєвої необхідності вибору* (9-11 класи) – прийняття необхідності вибору майбутньої професії; самоаналіз і самооцінка різноманітних професій і особистих переваг;
- *свідомий вибір* (11 клас) майбутньої професійної діяльності або напряму; планування подальшого життєвого шляху з отримання спеціальної освіти й оволодіння обраною професією.

Виокремлені нами етапи формування професійного самовизначення узгоджуються з роботами психологів і соціологів.

Розглядаючи вікові обмеження пропедевтико-ознайомчого етапу, етапів усвідомлення життєвої необхідності вибору і свідомого вибору варто зазначити, що вивчення фізики в школі приходить саме на вік учнів 7-11-х класів. Цей вік охоплений вирішенням життєвого завдання – професійного самовизначення. Таким чином, фізичні екскурсії навчальної та профорієнтаційної спрямованості, які яскраво розкривають взаємозв'язки фізичних законів з технікою, технологіями, регіональним і суспільним розвитком, особливості різноманітних професій, є ефективним методичним засобом, що сприяє формуванню професійного самовизначення учнів відповідного віку.

Систематизація досліджень філософів, соціологів, психологів і педагогів, чинників впливу на формування готовності і професійного самовизначення школярів, визначення етапів професійного самовизначення дають можливість коригування дефініції "професійне самовизначення" з метою подальшого методичного дослідження в напрямку практичного формування цієї складної форми особистісного вибору в умовах навчально-виховного процесу.

Таким чином, ми розглядаємо професійне самовизначення як психологічну, емоційну, соціокультурну форму вільного особистісного вибору в якості вирішення складного життєвого завдання на основі формування емоційно-ціннісного ставлення до явищ дійсності, особистісної системи знань і досвіду, пошуку і знаходження свого місця в соціумі, готовності до самовибору в процесі знайомства зі світом професій, прийняття необхідності і вибору майбутньої професії на основі самоаналізу, самооцінки, планування подальшого життєвого шляху.

Висновки. Відповідно до вищезгаданого, ми бачимо одним із доцільних і реально здійснених шляхів вирішення проблеми професійного самовизначення учнів у профорієнтаційно спрямованій діяльності вчителя фізики під час планування, підготовки і проведення навчальних екскурсій з фізики, а також під час обговорення її результатів і проведення рефлексії.

Навчальна екскурсія профорієнтаційної спрямованості як форма проведення уроку демонструє школярам значення впливу фізичної науки на розвиток науки, техніки, технологій, еволюцію людини і суспільства, одночасно розкриваючи потенціал різноманітних професій.

На екскурсійному занятті максимально проявляються: вплив макросередовища, соціокультурного та соціально-громадського чинників на становлення особистості в соціумі; мотиви, цілі, стимули до вибору майбутньої професії; визначення свого місця в соціумі; шляхи вирішення завдання вибору майбутньої професії як життєво необхідного.

Фізична екскурсія профорієнтаційної спрямованості, що проводиться вчителем, відповідає навчальній програмі, а це обов'язкова відповідність віковим психолого-педагогічним особливостям, як колективу школярів, так і кожного учня окремо, що є одним із факторів формування їх готовності до вибору та професійного самовизначення.

Таким чином, профорієнтаційна робота школи, вчителів і вчителів фізики не носитиме дискретного характеру. Методично послідовна безперервна робота з учнями, їхніми батьками в процесі реалізації навчальних екскурсій як засобів впливу на професійне самовизначення школярів буде активно і поетапно впливати на професійне самовизначення учнів, з урахуванням усіх перерахованих вище факторів.

Проблема формування професійного самовизначення учнів в школі вивчена недостатньо. У зв'язку з цим пошук засобів, форм, методів навчання фізики, що забезпечують її вирішення, є актуальним напрямком подальших досліджень.

Використані джерела

1. Выготский Л. С. Педагогическая психология. М. : Педагогика-пресс, 1999. 536 с.
2. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6 т. / под ред. Д. Б. Эльконина. М. : Педагогика, 1983. Т. 4 : Детская психология. 433 с.
3. Климов Е. А. Как выбирать профессию : кн. для учащихся ст. классов сред. шк. 2-е изд., доп. и дораб. М. : Просвещение, 1990. 158.
4. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения : учеб. пособие для вузов. Ростов н/Д : Феникс, 1996. 509 с.
5. Кон И. С. Психология юношеского возраста (Проблемы формирования личности) : учеб. пособие для студентов пед ин-тов. М. : Просвещение, 1979. 175 с.
6. Мельникова Ю. А. Решение жизненных задач в процессе профессионального самоопределения : диссертация ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Томский гос. ун-т. Томск, 2010. 203 с.

Ророва Т., Prudkiy O.

STUDENTS PROFESSIONAL SELF-DEFINITION: PROBLEMS OF FORMATION

The school activities of career orientation have an effective influence on the personal choice of the graduate; they study the analysis of their advantages and real possibilities, the actual correlation of professional personal interests and benefits, socio-social needs and perspective tendencies according to the personal and substantive results of studying. This is one of the most important tasks of a modern school person's formation capable of free and rapid adaptation in a social environment, which manifests the task of preparing students for professional self-determination and self-development, including the process of studying physics.

The systematization and synthesis of philosophical, sociological, psychological and pedagogical sources performed in this work made it possible to clarify the definition of "professional self-determination" as a form of free personal choice as a solution a complex life problem based on the formation of an emotional and value relation to the phenomena of reality, the personal system of knowledge and experience, the search for and finding their place in society, readiness for self-assembly in the process getting acquainted with the world of professions, accepting the necessity and choosing a future profession on the basis of self-examination, self-evaluation, planning a further life path.

We highlight the stages of formation of professional self-determination: propaedeutic-familiar (7-8 grades and earlier) – acquaintance with the world of professions; studying and analyzing information about their features; analysis of the relations of your dreams and new knowledge about the profession; awareness of the vital necessity of choice (grades 9-11) – the need to choose a future profession; self-examination and self-esteem of different professions and personal preferences; a conscious choice (grade 11) of future professional activity or direction; Planning a further life path for obtaining special education and mastering the chosen profession.

Key words: professional self-determination, formation of professional self-determination, stages of professional self-determination formation, physical excursions.

Стаття надійшла до редакції 10.05.2018